

TÁRSASNYELVÉSZET ÉS IRODALOMTÖRTÉNET-ÍRÁS

TAKÁTS JÓZSEF

Negyedszázaddal vagy inkább három évtizeddel ezelőtt a humán tudományok számára – így az irodalomtudomány, s benne sok magyar szakember számára is – még módszertani mintaképnek számított a nyelvészet (pontosabban az akkoriban a nyelvészettel azonosított strukturalista, majd chomskyánus nyelvtudomány), ma viszont csak elvétve találhatunk nyelvészeti hivatkozásokat irodalomtudományi szövegekben. A bölcsészkar irodalomtudományi PhD-programjában, amelynek oktatója vagyok, a hallgatók Saussure-t, Chomskyt, Jakobson, talán Austint olvasnak, ám csak véletlenszerűen hallanak kognitív nyelvészetről vagy William Labovról. A hazai irodalomtudósok körében még talán George Lakoffnak (és munkatársainak) a metaforákkal kapcsolatos munkái a legismertebbek a jelen nyelvészetéből. A *Literatura* című irodalomelméleti folyóirat igyekezett ugyan az elmúlt évtizedben – főként Bevezeky Gábor, Kertész András és Tolcsvai Nagy Gábor révén – nyelvészeti dolgozatokat is közölni, ám ezek, ha jól figyeltem, alig voltak hatással a többi, irodalommal foglalkozó szerző munkáira.

Lehetséges, hogy az inspiráló hazai közvetítő közeg hiánya is magyarázza az irodalomtudósok érdektelenségét a nyelvészet iránt. Tolcsvai Nagy egy öt évvel ezelőtti kritikájában, amelyben az első önálló magyar kognitív nyelvészeti művet üdvözölte, így írt a magyar nyelvtudomány művelőinek közösségéről: „jó része még a generatív grammatikát se dolgozta föl tisztességesen.”¹ Más szakmához tartozóként nem tudom, igaza volt-e a szerzőnek e keserű megállapítással, ám ha igen, könnyen lehet, hogy a jelen nyelvészete hiányos hazai befogadásának okai között szerepet játszik a nyelvtudomány egymástól többékevésbé elkülönülő résztudományokra bomlása és a közöttük megnehezülő kommunikáció is. Kiefer Ferencnek néhány évvel ezelőtt össze kellett foglalnia a *Literatura* számára a nyelvtudomány jelenbeli helyzetét,² s cikkét azzal kezdte, hogy ilyen összefoglalást nem nagyon lehet adni, mert az egyes nyelvtudományi részdiszciplínák túl nagy távolságra kerültek egymástól, egy fonológus általában nem tudja, mi zajlik a neurolingvisztikában, a nyelvészociológusok legfeljebb ha hallottak a kognitív szemantika legújabb eredményeiről.

Mivel nyelvtudományi tájékozottságom szerény és véletlenszerű (akárcsak szakmabeli társaim többségé), eszemben sincs az alábbiakban nyelvészeti problémákat tárgyalni, mindössze egyetlen kérdés

megválaszolása érdekel. E kérdést (kétszeresen) Bevezeky Gábor tette föl *Fish kontra Jakobson* című kiváló tanulmányában: „igaz-e az, hogy az irodalomtudomány, bármilyen legyen is, előfeltételez valamilyen nyelvészetet, s hogy ezen a nyelvészetten csak következtelenség árán léphet túl? Igaz-e az, hogy mindenféle nyelvészetet megelőlegez valamilyen irodalomtudományt, még akkor is, ha ez teljességgel kifejtetlen marad?”³ Bevezeky igennel válaszolt e kettős kérdésre. Ha tehát minden irodalomtudományi javaslat vagy gyakorlat előfeltételez valamilyen nyelvészetet, akkor érdekes lehet elgondolkodnom azon, milyen nyelvészetet előfeltételez saját irodalomtörténeti beállítottságom, például az *Antropológia és irodalomtörténet-írás* című tanulmányomban kifejtett javaslat.⁴ Olyan nyelvészetet kell keresnem, amely a nyelvet társadalmi kontextusában vizsgálja, az írott szöveget nem különíti el élesen a beszéléstől, s nyelvelírásában tekintettel van a nyelvhasználók önimterpretációira.

Amit most röviden és saját céljaim szerint összefoglalok, unalmasnak és leegyszerűsítőnek tűnhet nyelvészek számára, ám talán érdekes lehet másoknak. Ronald Wardhaugh *Szociolingvisztika* című könyvéről írott bírálatát Bevezeky e mondattal kezdte: „A nyelvtudomány egyik fontos és érdekes vá-

1 ■ Tolcsvai Nagy Gábor: Szilágyi N. Sándor: Hogyan teremtsünk világot? *Magyar Nyelv*, 1997. 2. szám, 241. old. (A továbbiakban: Tolcsvai Nagy: 1997)

2 ■ Kiefer Ferenc: A nyelvtudomány jelene és múltja. *Literatura*, 1999. 1. szám, 3–16. old.

3 ■ Bevezeky Gábor: Fish kontra Jakobson. *Literatura*, 1996. 3. szám, 361. old. (A továbbiakban: Bevezeky: *Lit.*, 1996.)

4 ■ Antropológia és irodalomtörténet-írás című tanulmányom *BUKSZ*-beli megjelenését (1999. tavasz, 38–47. old.) követően Kisbali László elküldte nekem – figyelmességét ezúton is köszönöm – a Konstanzi Egyetem *Literatur und Anthropologie* című 1995-ös, Gerhard v. Graevesen és Gottfried Seebass nevével megjelent, többéves interdiszciplináris kutatási programját. E program hívta fel a figyelmemet arra, hogy az antropológizáló irodalomtörténet-írás lehetőségeiről írtakat ki kell egészítenem egy nyelvészeti résszel. Mint később látható lesz, két hazai szerző, Bevezeky Gábor és Sándor Klára munkáinak inspiráló hatása nélkül se képzelhető el jelen tanulmányom gondolatmenete.

5 ■ Bábéli nyelvészet. (Ronald Wardhaugh: Szociolingvisztika.) *BUKSZ*, 1996. tél, 436. old. (A továbbiakban: Bevezeky: *BUKSZ*, 1996) E gondolatmenete jóval bővebben kifejtve: Egyformaság és sokféleség a nyelvben és a nyelvészetben. *Literatura*, 2001. 2–3. szám, 154–174. old. (A továbbiakban: Bevezeky: *Lit.*, 2001)

6 ■ Lásd erről például: Peter Trudgill: *Bevezetés a nyelv és társadalom tanulmányozásába*. Ford.: Sándor Klára. JGYF, Szeged, 1997. 74–75. old.; Bevezeky: *BUKSZ*, 1996. 437. old.; Pléh Csaba: Kiss Jenő: Társadalom és nyelvhasználat. *Magyar Nyelv*, 1997. 1. szám, 84–85. old.

lasztóvonalára az ún. elméleti nyelvészet és a szociolingvisztika között húzódik.⁷⁵ Más cikkeit is olvasva (hivatkozom még rájuk), nekem úgy tűnik, ezt nem csupán az egyik, de a legfontosabb választóvonalnak tartja. Az elméleti nyelvészetet (e hagyományt vagy paradigmát mások rendszernyelvészetnek nevezik) és a szociolingvisztikát Bevezeky szerint döntően a nyelv homogenitásáról, illetve heterogenitásáról vallott alapfelfogás választja el: az előbbi feltételez egy homogén nyelvet és egy ideális beszélőt, akinek nyelvi kompetenciája magában foglalja a nyelv használatának összes lehetőségét, s vizsgálódásai az eként elgondolt nyelvre, beszélőre, nyelvi kompetenciára irányulnak; az utóbbi viszont heterogénnek látja az egyes nyelveket (nyelvváltozatok együttesének), a beszélőket pedig e heterogén nyelv kódváltogató használatának, ezért kutatásai olyan tényleges beszélőközösségekre irányulnak, amelyek többnyelvűek is lehetnek, de mindenesetre nyelvváltozatokat használnak. E rövid jellemzésből, amely félig Bevezeky követte, ám kissé el is tért tőle, nemcsak a szemléleti különbség látható, hanem a módszerbeli is: a szociolingvisztika empirikus kutatásokat folytat, és általánosításainak szintje sosem éri el az elméleti nyelvészetét.

Arról viták folynak, milyen kutatási ágazatok tartoznak a „szociolingvisztika” címszó alá – ezzel a témával én nem foglalkozom,⁶ részben gyakorlatias okokból, részben mert elfogadom Sándor Klára érvelését, miszerint a szociolingvisztika (vagy ahogy újabban nevezi: a társasnyelvészet) nem kutatási területek vagy irányzatok gyűjtőneve, hanem szemléletmód, amely a nyelvtudományban uralkodónak számító rendszernyelvészetű szemlélet alternatívája.⁷ A társas szemléletű nyelvészet – az ő megfogalmazásában – nemcsak a gondolatok és érzelmek közlését

7 ■ Sándor Klára: Szociolingvisztikai alapismeretek. In: Galgóczi László (szerk.): *Nyelvtan, nyelvhasználat, kommunikáció*. JGYF, Szeged, 1999. 142. old. (A továbbiakban: Sándor: 1999) Későbbi kiadása: Sándor Klára (szerk.): *Nyelv, nyelvi jogok, oktatás. Tanulmányok a társasnyelvészet tanításához*. JGYF, Szeged, 2001. 7–48. old.

8 ■ Uo. 146. old.

9 ■ Ronald Wardhaugh: *Szociolingvisztika*. Ford.: Pap Mária. Osiris—Századvég, Bp., 1995. 12. old.

10 ■ Sándor Klára: Amiért a szinkron elemzés foszladozik. In: Sándor Klára (szerk.): *Nyelvi változó – nyelvi változás*. JGYF, Szeged, 1998. 57–84. old. (A továbbiakban: Sándor: 1998)

11 ■ Uő.: A megtalált paradigma – avagy mire jó a tudománytörténet (Békés Vera: A hiányzó paradigma). *Magyar Filozófiai Szemle*, 1999. 4–5. szám, 595–606. old. (A továbbiakban: Sándor: MFSZ)

12 ■ Bahtyin/Volosinov: *Marxizmus és nyelvfilozófia*. Ford.: Könczöl Csaba és Orosz István. In: Mihail Mihajlovics Bahtyin: *A beszéd és a valóság*. Gondolat, Bp., 1986. 202–228. old.

13 ■ A Volosinov-művek szerzőségének kérdéséről lásd *A beszéd és a valóság* utószavát, továbbá: Gránicz István: *Hermeutika az orosz szászadelőn, utána és ma*. *Helikon*, 1997. 3. szám, 171–176. old.

14 ■ Bahtyin/Volosinov: *i. m.* 222. old.

15 ■ Összefoglalóan lásd: Sándor: 1998. 59. old.

16 ■ Bahtyin/Volosinov: *i. m.* 213., 223., 217. old.

17 ■ Orosz István: Mikhaíl Bakhtine: *Le marxisme et la philosophie de langue*. *Helikon*, 1978. 1–2. szám, 234. old.

tekinti a nyelv kommunikatív funkciójának, hanem az identitásjelzést is: „minden egyes nyelvi formának társas jelentése is van (egy-egy nyelvi forma használata elárulja a beszélő hovatartozását, szerepvállalását).”⁸ A társas jelentés középpontba állítása szorosan összetartozik más alapelvekkel, a nyelv társadalmi beágyazottságának, heterogén voltának és a nyelv változás állandóságának tételével. Aki még homályosan emlékszik arra, amit Ferdinand Saussure-től és a nyomában járó nyelvésztől tanult, annak számára már világossá válhatott, hogy ezek a társasnyelvészeti elvek alapjaiban kérdőjelezik meg a nem szociális jellegű nyelvészetet. A szociolingvisták jó része azt mondja (legalábbis Ronald Wardhaugh szerint), hogy „egy aszociális nyelvészet nemigen ér semmit”.⁹

A hazai szociolingvisták közül tudtommal Sándor Klára érdeklődik leginkább elméleti kérdések iránt: hosszas fejtegetést közölt például a saussure-iánus paradigma válságáról,¹⁰ választ próbált találni arra, miért nincs önálló elmélete a szociolingvisztikának, milyen nyelvtudományi hagyományokhoz kapcsolódhatna, s milyen társtudományi párhuzamai vannak.¹¹ Az alábbiakban röviden belebonyolódom e három témába, néha követve kalauzum intelmeit, néha kiegészítve őket. 1. Saussure szociolingvista kritikája, ha jól látom, részben megismétli a *Marxizmus és nyelvfilozófia* című, húszas évekbeli – Nyugat-Európában csak 1977 után ismertté vált – orosz mű Saussure-bírálatát.¹² E munka Mihail Bahtyin vityebszki körében készült, szerzője talán egészen, talán részben Bahtyin volt, talán V. Ny. Volosinov, akinek neve alatt megjelent.¹³ E bírálat szerint amit Saussure *langue*-nak, nyelvnek nevez, ténylegesen nem létezik, pusztán absztrakció: a beszélőnek „az eleven nyelvhasználat folyamán gyakorlatilag egyáltalán nem normatívan azonos nyelvi formák absztrakt rendszerével, hanem az adott nyelvi forma lehetséges alkalmazási kontextusainak összességéeként felfogott nyelvbeszéddel van dolga”.¹⁴ A szociolingvista kritika pedig úgy fogalmazott, hogy *langue* és *parole* saussure-i szétválasztása tarthatatlan, a saussure-i értelemben vett *langue* nyelvtudományi célokra elképzelt absztrakció, s pontosabb azt mondani, hogy ilyen értelemben nyelv nincs, csak beszéd van.¹⁵

A *Marxizmus és nyelvfilozófia* a saussure-iánus nyelvészet nagy tévedésének tartja továbbá, hogy a *parole*-t egyéni, nem pedig közösségi jelenségnek tekint; nem vesz tudomást arról, hogy a beszélő számára a nyelvi forma mindig valamilyen ideológiai kontextusban él; s eltekint attól, hogy a nyelv szakadatlanul változik.¹⁶ A mű francia kiadása egykorú magyar recenzensének igaza volt, amikor a Bahtyin/Volosinov-művet Dell Hymes nézeteivel vetette össze.¹⁷ A *Marxizmus és nyelvfilozófia* azzal is foglalkozott, mi következik a szóbeli és írásbeli megnyilatkozások (ide értve az irodalmiakat is) tanulmányozására nézve a saussure-ivel itt szembeállított nyelvészetből. Javaslati kiegészítik a húszas évek végének

egy másik, Volosinov neve alatt megjelent, de idehaza jóval ismertebb Bahtyin-műben (*A szó az életben és a költészetben*) foglaltakat. E javaslatokhoz később térek vissza.

2. A szociolingvisztikának nemcsak azért nincs sajátos, önálló elmélete – bár *Sociolinguistic Theory* című könyvek szoktak megjelenni –, mert e kifejezés több, egymástól eltérő kutatási gyakorlat gyűjtőneve, hanem azért sincs, mert jellegzetesen empirikus nyelvészet, amelynek a középpontjában inkább a megfigyelés és gyűjtés módszertani előírásai állnak (a legnevezetesebbek William Labov módszertani szabályai), semmint a nyelvről teendő általános kijelentések. Sándor Klára azt írja ugyan, hogy a társas szemléletű nyelvészek nem nagyon érdeklődnek önmön szemléletük hagyományai iránt, ez azonban csak részben igaz. Dell Hymes például leghíresebb, *A beszélés néprajza* című tanulmányában, mielőtt belekezdett az általa javasolt fogalmak és módszerek ismertetésébe, hangsúlyosan hivatkozott nézeti előzményeiként Bronislaw Malinowski *Coral Gardens and Their Magic* című könyvére, John R. Firthre, s a „jelentés egyenlő a használattal” maxima felidézésével Wittgenstein kései filozófiájára.¹⁸

Malinowski „szituációs kontextus”-fogalma (röviden: beszéd, nyelv csak szituációs kontextusban létezik, a használatot körbevevő cselekvések értelmező kontextusában, tehát ugyanazon szó jelentése más-más kontextusban eltérő), különböző módon ugyan, de egyként inspirálójává vált a nyelvtudomány 1960-as évekbeli pragmatikai fordulata két kulcsfigurájának, Dell Hymesnak és John Austinnak, a beszélés néprajzának és a beszédtevékenység elméletének.¹⁹ „A beszéd itt [a Trobriand-szigetekiekénél] egyenlő a gesztussal és a cselekvéssel – írta Malinowski. – Funkciója nem a gondolatok kifejezése vagy eszmék közlése, hanem az egybehangolt tevékenység egyik része. Ha az ember leírja az ott kiejtett szavakat és szöveggé kezeli őket, kiszakítva a cselekvés és a szituáció összefüggéseiből, a szavak értelmüket veszítik. Ahhoz, hogy a hangok jelentését rekonstruálni tudjunk, szükség van arra, hogy leírjuk az emberek mozdulatait, megismerkedjünk egybehangolt tevékenységük céljával ugyanúgy, mint társadalmi környezetükkel.”²⁰

Malinowski „szituációs kontextus” fogalmában vagy e soraiban nem nehéz párhuzamokat találni a jelentés használatelméletének wittgensteini elvével vagy a nyelvjáték fogalmával.²¹ Nem árt talán felidézni – ezúttal Anthony Kenny összefoglalásában –, milyen állítások kapcsolódnak a *Filozófiai vizsgálódások* e két kulcsfogalmához: „A szavak, hangsúlyozta Wittgenstein, nem érthetők meg nem nyelvi emberi tevékenységek összefüggésén kívül, melyeknek hálójába a nyelvhasználat is bele van szöve: a szavak és a hozzájuk tartozó viselkedésbeli környezetük együtt alkotja a nyelvjátékot. [...] Valójában a szavak jelentésének megértéséhez az őket tartalmazó nyelvjáték tanulmányozásán keresztül vezet az út. Azt kell megvizsgálni, hogy az adott szó a nyelvhasználók közös

cselekedeteiben milyen szerepet kap.”²² Röviden: a nyelvhasználat társas mivolta és tevékenységekbe ágyazottsága az a közös elv, amelyre Dell Hymes utalt Malinowskira, a részben őt követő Firthre és Wittgensteinre hivatkozva.

Pierre Bourdieu nem volt nyelvész, tudományos szótára élesen elüt a szociolingvisták fogalmaitól, ám nyelvészettel foglalkozó tanulmányai a saussure-i paradigma bírálatában és a nyelvhasználat társadalmi beágyazottságának hangsúlyozásában párhuzamosak az eddig ismertetett társasnyelvészeti nézetekkel. Joshua Fishman az 1990-es évek elején tette szövé, e tudományos terület negyedszázados karrierje után, hogy a szociolingvisztika még mindig túlzottan nyelvészeti, s nem eléggé szociológia. Talán ennek az igénynek is szerepe lehetett abban – a fent említett párhuzamokon túl –, hogy Bourdieu fogalmait megjelentek a szociolingvisztikában, főként olyan kutatásokban, amelyek kiemelten figyelnek a nyelvvel kapcsolatos hatalmi kérdésekre. Mary Buchholz a kilencvenes évek végén írt tanulmányában azt javasolta, hogy a szociolingvisták váltsák fel szakmájuk központi kategóriáját, a beszélőközösséget egy bourdieu-i fogalommal, a gyakorlatközösséggel, mivel ez alkalmasabb olyan vizsgálódások számára, amelyek az identitás, a hatalom vagy a nemek kérdésével és a velük kapcsolatos egyéni stratégiákkal foglalkoznak.²³ Bourdieu tehát nem volt szociolingvista, mégis van köze a szociolingvisztikához. *A beszédtevékenység gazdaságtana* című, 1978-as tanulmánya Labov munkái mellett hivatkozott a kicsivel korábban kiadott francia nyelvű Bahtyin/Volosinov-könyvre is.²⁴

Kérdés, hogy vissza lehet-e menni az 1920–30-as évek (Malinowski, Bahtyin/Volosinov, Wittgenstein) elé a társas szemléletű nyelvészeti hagyományait ke-

18 ■ Dell Hymes: *A beszélés néprajza*. Ford.: Pléh Csaba. In: Pap Mária, Szépe György (szerk.): *Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások*. Gondolat, Bp., 1975. 97., 99., 102. old. (A továbbiakban: Hymes: 1975)

19 ■ Robert Henry Robins így ír erről (*A nyelvészet rövid története*. Osiris-Tinta, Bp., 1999. 259. old.): „Annak, amit manapság pragmatikán értünk, nagy része Malinowski és más antropológiai nyelvészek – valamint a nyelvi jelentés széles körű tanulmányozásának olyan korai bajnokai, mint J. R. Firth – gondolatainak felélesztésén alapul.” A pragmatikai fordulat harmadik nagy alakja, Halliday pedig Firth londoni iskolájához tartozott (akárcsak Robins).

20 ■ Idézi: Korponay Béla: John R. Firth és a brit nyelvészeti iskola. In: *Általános nyelvészeti tanulmányok. XIII.* Akadémiai, Bp., 1981. 107. old.

21 ■ Ez persze Wittgenstein-kutatóknak is feltűnt: Neumer Katalin: *Határutak. Ludwig Wittgenstein késői filozófiájáról*. MTA Filozófiai Intézet, Bp., 1991. 18., 55. old.

22 ■ Anthony Kenny: *Wittgenstein*. Harmondsworth, The Penguin Press, 1973. 19. old. (A részletet Jónás Csaba fordításában közlöm.)

23 ■ Mary Buchholz: „Minek legyenek normális?” Nyelvi és identitásgyakorlatok különönc lányok közösségében. *Replika*, 2001. november, 191–198. old.

24 ■ Pierre Bourdieu: *A beszédtevékenység gazdaságtana. Műhely* (a Tömegkommunikációs Kutatóközpont kiadványa), 1978. 26. szám.

25 ■ Bezeczký: 2001. 158., 155. old.

resve. Bevezeky Gábor egy tanulmánya szerint a heterogenitás–homogenitás választóvonal már a XIX. század vége óta megosztja a nyelvtudományt, s bár mindig a homogén nyelv hívei jelentették a nyelvészet főáramát, már száz éve is volt kutató, aki heterogénnek tartotta nemcsak a nyelveket, de a dialektusokat is.²⁵ Sándor Klára egy kritikájában pedig azt írta, hogy a szociolingvisztika a humboldtjánus nyelvfelfogás „valódi örököse”, amely „nem tud róla, hogy az”.²⁶ Ebben nem vagyok biztos. Mint ismeretes, Chomsky a generatív grammatikát tartotta Wilhelm von Humboldt valódi örökösének, a német filozófus több tudós ismerője szerint joggal,²⁷ a nyelvi relativitás tézisének tárgyalói általában ugyanazon Humboldt-értekezés passzusaira szoktak rámutatni a tézis első megfogalmazásaiént, mint amelyre Chomsky is hivatkozott; s a kognitív nyelvészetről szóló irodalomban is esik szó humboldti párhuzamokról. A túl sok örökösnek oka lehet, amit Bahtyin/Volosinov írt: Humboldt gondolatrendszere kiterjedt és ellentmondásos, „ezért egymástól igen távol álló irányzatok is hivatkozhatnak rá”.²⁸ S oka lehet az a narratív funkció is, amit Humboldt betölt a nyelvtudomány történetének nagy elbeszéléseiben.

A társasnyelvészet meghatározásához talán egyszerűen van szükség „nem privát nyelvi” szemléletre,²⁹ empirikus beállítódásra és a heterogenitás elismerésére. Dell Hymes legismertebb fogalma, a kommunikatív kompetencia³⁰ (illetve ennek teoretikus következményei) mintha tartalmazná mindezeket. Mint ismeretes, e fogalmat Chomsky „nyelvi kompetencia” fogalmának ellenpárjaként vezették be, s arra hívja fel a figyelmet, hogy nem elegendő egy nyelv tanulmányának és szókincsének az ismerete – az adott társadalomban való használati módjait is ismerni kell ahhoz, hogy a beszélés sikeres legyen.

26 ■ Sándor: MFSZ, 596. old.

27 ■ Például: Kelemen János: *A nyelvfilozófia rövid története Platónról Humboldtig*. Áron, Bp., 2000. 102. old.

28 ■ Bahtyin/Volosinov: *i. m.* 199. old. A beszéd műfajai című tanulmányban Bahtyin Humboldtól éppen olyan alapállítást idéz, amelyet inkább a privát-nyelvi, mint a társas szemlélethez lehet kötni.

29 ■ Vö. Sándor: MFSZ, 602. old. „A Békés Vera által javasolt paradigmátikus választóvonal, a privát-nyelv — nem-privát-nyelv opozíció kulcsot adhat a szociolingvisztika önazonosításához...”

30 ■ Dell Hymes: Kommunikatív kompetencia. In: Horányi Özséb (szerk.): *Kommunikáció*. Közgazdasági és Jogi, Bp., 1978. 333–356. old.

31 ■ C. O. Frake: *Hogyan kell szubanuniul italt kérni?* In: Pléh Csaba, Síklaki István, Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Osiris, Bp., 1977. 496–501. old.

32 ■ Sándor: MFSZ, 603. old.

33 ■ Bevezeky Gábor: *Metafora és elbeszélés*. *Literatura*, 1992. 1. szám, 15. old.

34 ■ Pavel Medvegyev: Az irodalomtudomány aktuális feladatai. *Helikon*, 1978. 1–2. szám, 34. old. A *Helikon* által közölt könyvfejezet szerzőjének részben vagy egészében Bahtyint tartják.

35 ■ M. M. Bahtyin: *A szó az életben és a költészetben*. Azonos című kötetében: Ford.: Könczöl Csaba. Európa, Bp., 1985. 34. old.

36 ■ *Uo.* 24. old.

37 ■ Bahtyin/Volosinov: *i. m.* 234. old.

Legegyszerűbb C. O. Frake *Hogyan kell szubanuniul italt kérni?* című állandó antológiadarab tanulmányára hivatkozni, amely néhány oldalon összefoglalja, hogy a nyelvtanilag helyes italkérő mondat ismeretén túl mi mindent kell még tudni a szubanuniak tárgyi környezetéről, italfajtáik fogyasztási módjairól, céljairól és kulturális jelentéseiről, a velük összefonódó kommunikációs helyzetek lehetséges helyszíneiről, eseménysoráról és szerepeiről, hallgatás és megszólalás rendjéről stb. ahhoz, hogy italhoz jusson köztük valaki.³¹ A magamfajta irodalomtörténész mindenestre hasonlóan érezheti magát régi szövegeket olvasva, mint az a külföldi, aki többé-kevésbé megtanulta a szubanuni nyelvtant és szókincset, ám nem ismeri ki magát teljesen a nyelvhasználat, azaz a jelentés körében.

3. Sándor Klára már idézett cikkében lajstromozta, milyen „természetes kapcsolatait” (idézójel tőle) vannak a társtudományokban a társasnyelvészetnek.³² Engem most csak a lista első pontja érdekel: az irodalomtudományon belül Bahtyin a „természetes kapcsolat”. Bevezeky hasonló véleményen van, s még élesebben fogalmaz: „Hogy a nyelvi heterogenitásnak mi a jelentősége az irodalomban, azt szinte kizárólag Bahtyin írásaiból tudjuk.”³³ Milyen irodalomtudomány következik a húszas évek végi Bahtyin/Volosinov-művek társasnyelvészeti szemléletéből? Mindenekelőtt olyan, amely az ideológiákkal foglalkozó tudomány része.³⁴ Továbbá olyan, amely az irodalmat a társadalom életébe ágyazottnak látja, a költői mű szövegét pedig az élet szövegétől körülvevettnek, abból származónak, a szociális értékelések hatalmas tárházának.³⁵ *A szó az életben és a költészetben* fő vitapartnere az elkülönült műalkotásokat vizsgáló formalizmust megalapozó nyelvészet, mely a nyelvet mint jelek absztrakt rendszerét különíti el a társadalmi használatától. A mindennapi beszéd szavainak entimemikus szerkezetéről és az intenció szociális lényegéről írtak, ha némiképp alacsonyabb fokozaton is, igazak a költői mű megértése esetében is: „az intonáció teljes jelentését [illetve itt: a költői mű szavainak teljes jelentését] ugyanis csak abban az esetben foghatjuk fel, ha kapcsolódni tudunk az adott szociális csoport hozzágondolt értékítéleteihez...”³⁶ E tanulmány utolsó harmada (főként VI. része) gyakorlati értelmezési útmutatást is ad azok számára, akik elfogadják a „szociológiai poétika” bahtyini/volosinovi javaslatát.

A *Marxizmus és nyelvfilozófia* ugyanúgy elutasítja „a műalkotásnak a nyelvi rendszer szempontjából való megközelítését”, mint azt az irodalomtudományt, amely „elmerül a megnyilatkozás belterületén kitalálható immanens összefüggések vizsgálatában”, s nem foglalkozik a megnyilatkozás „külpolitikájával”.³⁷ Ez utóbbi megfogalmazás ismerős lehet a Bahtyint nem ismerő Paul de Man-olvasóknak is a *Szemiotika és retorika* című tanulmányból, s nyilvánvalóan szemben áll „az irodalom külpolitikája” iránt érdeklődő irodalomtudományt gúnyosan-idegenked-

ve emlegető de Man ajánlatával.³⁸ A Bahtyin/Volosinov-szöveg kontextualista ajánlatát két idézettel próbálom jellemezni: „Minden megnyilatkozás – így a zárt írásbeli megnyilatkozás is – valamire válaszol, és meghatározott válaszra állítódik be. Mindössze egy láncszem a beszédmegnyilvánulások egységes folyamatában. Az összes írott emlék elődök munkáját folytatja, velük polemizál, aktív, válaszoló megértésre vár, mintegy előlegzi a választ stb. Reálisan soha nem különíthető el” az ideológiai szféra egységétől.³⁹

Eszerint az egyes megnyilatkozásokat azon ideológiai környezetben kell megérteni, amely „kérdésüket” magába foglalta. A „kérdés és válasz logikája” húszas évek végi bahtyini változatának kevés köze van az *Igazság és módszer*ből ismert változathoz. Az olyasfajta kontextualista megértést, amit a *Marxizmus és nyelvfilozófia* javasol, Gadamer az igazi megértésnél jóval kevesebbre tartotta: az szerinte csak a valahai „előfeltételek megértése”.⁴⁰ Bahtyin/Volosinov viszont éppen ilyesmire törekedett: „A befejezett monologikus megnyilatkozás voltaképpen absztrakció. A szó konkretizálásának egyedüli útja, ha eredeti életkörnyezetének reális történelmi kontextusába ágyazzuk bele. Az elszigetelt monologikus megnyilatkozásról mintegy le vannak szaggatva azok a szálak, amelyek az állandó keletkezés-változás konkrét folyamatával összefűzik.”⁴¹ Minden megnyilatkozást elsősorban saját ideológiai közegében kell megérteni (az irodalmi formát például az irodalmiban),⁴² ám ezen túl közvetlen, nem verbális, társadalmi alkalomhoz vagy cselekvésekhez kötött élethelyzetében is.⁴³ Mivel a megnyilatkozások (ide értve a művészi-eket és tudományosakat is) befogadása a köznapi ideológia nyelvén megy végbe, ez is kontextusa a megnyilatkozásoknak. A köznapi ideológia olyan reflektálatlan és rendszertelen elegy, „amely értelmileg minden tettünket, cselekedetünket és »tudatos« állapotunkat körülöleli”.⁴⁴ S mivel a megnyilatkozás – nyelvi, válaszoló-válaszra beálló jellege, köznapi ideológiától körülölelt mivolta miatt – nem egyéni, hanem társadalmi jelenség, tanulmányozása a közvetlen társadalmi szituáció és a tágabb társadalmi közeg tanulmányozását is kell hogy jelentse.⁴⁵

Bahtyin/Volosinov fejtegetése persze az itt előadottnál kevésbé egyenes vonalú és inkább nyelvészeti központú. Mindenesetre úgy látom, az irodalmi műalkotásról írva főként arra figyelt, hogy ne elszigeteltnek vagy elszigetelhetőnek, hanem az összes többi nyelvi megnyilatkozáshoz hasonlóan társadalmi jellegűnek láttassa, mint ami mindig „kölcsonhatásba lép és energiáit kicseréli a kommunikáció más formáival”.⁴⁶ Ha már e néhány, a húszas évek végi Bahtyin/Volosinov-szövegeket tárgyaló passzusban kétszer is kitértem arra, milyen későbbi irodalomelméleti álláspontokkal ütközik a bahtyini ajánlat, az iménti idézet kapcsán érdemes talán megjegyezni, milyen későbbi álláspontokhoz hasonlít. Leginkább Clifford Geertz *A művészet mint kulturális rendszer* című írásához, amely szintén a művészet mai tanulmányozásá-

nak kétféle megközelítésmódját állítja szembe: az egyik a műalkotások belső és egymás közti viszonyait feltárni kívánó technikai jellegű diszkurzus, a másik, amely a többi társadalmi tevékenység sorában, közösségi kontextusában igyekszik elhelyezni a műalkotásokat, „a művészet sajátos energiáit az emberi tapasztalatok általános dinamikájával hozza összefüggésbe”.⁴⁷ Ez a geertzi megfogalmazás hatással lehetett az újhistorista irányzat egyik legismertebb szlogenjére is, amelynek képviselői – Stephen Greenblatt szavai szerint – a „társadalmi energiák áramlását” követik nyomon az irodalmi művekben.⁴⁸

Bezeczky Gábor, aki tanulmányok sorában tárta fel a nyelvi homogenitás elve köré kiépült nyelvtudományi főáram hagyományát, már idézett *Fish kontra Jakobson* című cikkében arra is kitért, milyen irodalomtudományi következményei vannak vagy lehetnek a nyelvi homogenitás tételének. Az általa leírtak felével egyetérttek, a másik felével nem. Kezdem az utóbbival. Nem tűnik meggyőzőnek az az állítása, hogy ha elfogadjuk a nyelv homogenitását, egyben úgy is döntöttünk, hogy az irodalmi műveknek csak egy helyes értelmezésük lehetséges.⁴⁹ Ehhez a konklúzióhoz további előfeltevések volnának szükségesek. Ugyanígy a heterogenitás elfogadásából sem következik eleve, hogy valójában „az irodalmi mű az értelmező saját nyelvének a terméke”. Például Bahtyin a nyelvi heterogenitásból indult ki, és nem jutott el ilyen álláspontig.

Sokkal meggyőzőbb Bezeczkynek az a feltevése, hogy a nyelvi homogenitás elve és az irodalomnak mint nyelvi deviációnak az elgondolása összefügg. Cikkének tengelyében Roman Jakobson irodalomfoglalma (az irodalom eltérés a normál nyelvtől; olyan nyelvhasználati mód, amelyet a nyelv poétikai funkciója határoz meg, szemben a normál nyelvhasználatot uraló kommunikatív funkcióval) és Stanley Fish

38 ■ Paul de Man: Szemiotológia és retorika. Ford.: Orsós László Jakab. In: Bacsó Béla (szerk.): *Szöveg és interpretáció*. Cse-repálvi, Bp., é. n. 115. old. – Menyhért Anna alapos tanulmányban vetette össze Bahtyin és de Man dialógikusságra vonatkozó nézeteit, kitérve a Bahtyin/Volosinov-kérdésre és az orosz szerző amerikai recepciójára is: Dialógus, ideológia, perszonifikáció. Bahtyin/Volosinov és Paul de Man. In: uő.: *Az olvasó alibije*. Kijarat, Bp., 2002. 179–277. old.

39 ■ Bahtyin/Volosinov: *i. m.* 226. old.

40 ■ Hans-Georg Gadamer: *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlatja*. Ford.: Bonyhai Gábor. Gondolat, Bp., 1984. 262. old.

41 ■ Bahtyin/Volosinov: *i. m.* 233. old.

42 ■ *Uo.* 235. old.

43 ■ *Uo.* 257. old.

44 ■ *Uo.* 251. old.

45 ■ *Uo.* 245. old.

46 ■ Bahtyin: *i. m.* 15. old.

47 ■ Clifford Geertz: A művészet mint kulturális rendszer. Ford.: Sajó Tamás. In: uő.: *Az értelmezés hatalma*. Századvég, Bp., 1994. 241. old.

48 ■ Stephen Greenblatt: A társadalmi energia áramlása. In: Kiss Attila Atilla, Kovács Sándor sk., Odorics Ferenc (szerk.): *Testes könyv I.* Ictus–JATE Irodalomelméleti Csoport, Szeged, 1996. 358. old.

49 ■ Bezeczky: 1996. 371. old.

50 ■ *Uo.* 372. old.

bíráta áll. Bár az *eltéréselemélet* elsősorban a strukturalizmussal köthető össze, Bezeczyk írásának zárlatában arra utal, hogy a jakobsoniánus nyelvészet úgy múlt ki, hogy előfeltevései „nem kapták meg az őket megillető kritikát”, ezért előfordulhat, hogy az újabb és újabb irodalomtudományos elképzelések – az elmaradt kritika következményeként – megismétlik „a strukturalizmus kezdetleges és rafinált hibáit”⁵⁰ – gondolom, az eltéréseleméletet is.

Két példát hozok arra, hogy nem strukturalista teóriákban is működik eltéréselemélet. Az alábbi, ezerszer idézett Paul de Man-passzus a *Blindness and Insight* című kötetből származik: „a nyelvre vonatkozó azon kijelentést, mely szerint a jel és a jelentés sohasem eshet egybe, magától értetődőnek tekintjük az irodalmi nyelv esetében. Az irodalom, a hétköznapi nyelvvel ellentétben, ennek tudomásulvételével kezdődik; ez az egyetlen olyan nyelvi forma, mely mentes a közvetlen kifejezés téveszméjétől.”⁵¹ A jakobsoni ihletés, azt hiszem, első látásra feltűnik. John Guillory hosszú fejtegetéseket szánt annak igazolására, hogy a meghatározó problematika de Man retorikus olvasása mögött az irodalom definíciójának az elérése, s hogy „az irodalmiság meghatározásában de Man a hagyományos jakobsoni megfogalmazást követi”.⁵² Bezeczyk egy pécsi előadásában éppen de Man és Wolfgang Iser említette ma is határos teoretikusokként, akiknek elméletében strukturalista nyomok vannak. Mivel a mai hazai elméleti közegben a strukturalista kifejezést (amint például a pozitívizmust, a filológiát, a mimetikust vagy az eszmetörténetet is) szitokszóként is szokás alkalmazni, gyorsan leszögezem, hogy ez a lehető legtávolabb áll tőlem (s amennyire meg tudom ítélni, Bezeczyktól is); sőt úgy vélem, túl sok mindent felejtettünk el a strukturalizmusból.

Másik példám bonyolultabb, s talán tanulságosabb eset. Az alábbi idézet Gadamer-tól származik,

51 ■ Paul de Man: *Blindness and Insight*. University of Minnesota Press, Minneapolis, 1983. 17. old. (A részletet Beck András fordításában közlöm.)

52 ■ John Guillory: *Irodalom az elmélet után*. Ford.: Hárs György Péter. In: Rohonyi Zoltán (szerk.): *Irodalmi kánon és kanonizáció*. Láthatatlan Kollégium–Osiris, Bp., 2001. 251. old.

53 ■ Hans-Georg Gadamer: *Goethe és Mozart – az opera problémája*. Ford.: Nemes Péter. 2000, 2000. 2. szám, 51. old.

54 ■ Mary Louis Pratt: *A használat nyelvészete*. Ford.: Bezeczyk Gábor. *Helikon*, 1983. 2. szám, 164., 167. old.

55 ■ Lásd például: Dell Hymes: *Foundations in Sociolinguistics*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1974. 202. old.

56 ■ Erről bősséggel tájékoztat Kálmán C. György könyve: *Az irodalom mint beszédaktus*. Akadémiai, Bp., 1990.

57 ■ Pratt könyvéről írott recenziójában például így fogalmazott: „önmagában a beszédaktus-elmélet nem lehet elegendő egy irodalomelmélet felépítéséhez.” *Helikon*, 1983. 2. szám, 244. old.

58 ■ Egy kivételt ismerek, Nagy Imre újabb drámatörténeti elemzéseit, amelyek szociolektusok viszonyaként írják le a XVIII. század végi drámai művek szereplőinek egymáshoz való viszonyait, s a nyelvi viszonyok dinamikájára vezetik vissza a dramaturgiai fejleményeket. Lásd például *Tempelői- vagy Joas-elemzését: Ágástól Bánkig. A dramaturgia nyelve és a nyelv dramaturgiája*. Pannónia Könyvek, Pécs, 2001. 111–135., 177–201. old.

kései szöveg, bár emlékeim szerint nem lenne nehéz fellelni hasonló szövegrészeket korábbról sem: „A mindnyájunk által beszélt nyelv a beszéd aktusa során valamiképp megtestesül. Am csak a költői nyelvben nyerhet ez a megtestesülés állandóságot. Beszéd közben mindig túllépünk a beszéd hangzásán, s arra figyelünk, amit a másikkal közölni szeretnénk, vagy amit nekünk közölnék. Miként lehetséges, hogy a költői nyelvben maga a nyelv »ölt testet« és tesz szert saját súlyra? [...] A szavak értelme és a nyelv zenei hangzása a költői szóban annyira szorosan összefonódik...” stb.⁵³ E mondatokon éppúgy átüt nyelv és beszéd, kommunikatív és poétikai nyelvhasználat elválasztása, s az irodalomnak/költészetnek mint a nyelv igazi, teljes megvalósulásának elképzelése, amihez képest a hétköznapi beszéd hiányos vagy iluzórikus, miként de Man fentebb idézett mondatain. Gadamer szóhasználata szakrális intonációjában különbözik de Manétól, ami arra mutat, hogy az eltéréseleméletnek masszívabb kulturális mintái is lehetnek, mint a nyelvi homogenitás elképzelése.

Az eltéréselemélet nyelvészeti ihletésű bírálatára ismereteim szerint az 1970-es évektől erősödött fel az irodalomtudományban. Két idézet Mary Louis Pratt 1977-es *Toward a Speech Act Theory of Literary Discourse* című könyvéből jelzi a nyelvészet pragmatikai fordulatának lehetséges irodalomtudományi következményeit: „a nyelvészet talán most először képes olyan leírást adni az irodalom nyelvről, amely megfelel a szövegek kontextuális vizsgálata által támasztott igényeknek, s mely ugyanakkor áthidalja irodalom és nem irodalom, poétika és nyelvészet szakadékát.” E szakadék áthidalása értelmetlenné teszi a „költői nyelv tévhitét”, azt a strukturalista elképzelést, hogy az irodalmiságot a szöveg formális jellemzőiben kell keresni. „A kontextuális nyelvészet szerint az irodalmiság, illetve a költőiség nem az üzenetben, hanem a hallgatónak és a közönségnek az irodalmi beszédhelyzetre jellemző beállítottságában rejlik. E nézetnek sokkal nagyobb magyarázó ereje van, mint annak, amely felszólít, hogy a »költészet forrását« tekintsük úgy, mint ami »a nyelv morfológiája és mondattani szerkezetében« rejtőzik (Jakobson).”⁵⁴

Az 1970-es évek eleje-középe táján nem Pratt volt az egyetlen, aki úgy vélte, a beszédaktusmodell lehet a nyelvelmélettel szembeállított *nyelvhasználat-elmélet* középpontja,⁵⁵ s újfajta irodalomelmélet is felépíthető rá.⁵⁶ A beszédaktus-elmélet 1980-as évekbeli hazai irodalomelméleti befogadása már eleve szkeptikus volt, elég, ha az irányzatot bemutató *Helikon*-összeállítás szerkezetére és az összeállító Kálmán C. György kijelentéseire gondolunk.⁵⁷ S valóban, tudtommal a következő két évtizedben egyetlen teoretikus munka vagy elemzés sem született magyarul, amely a beszédaktus-elméletre épült volna.⁵⁸ Talán a túlzott formalizációs szándék, a speciális szakzsargon, az elmélet vezető teoretikusainak az elmefilozófia felé fordulása vagy a kontinentális gondolkodási mintáktól való különbözőség okozta, hogy a beszédaktus-elmélet –

amennyire meg tudom ítélni – nem váltotta be a hozzá fűzött 1970-es évekbeli reményeket. Kérdés, hogy vele együtt feledésbe merül-e a lehetőség, hogy a pragmatikai fordulat nyelvészete másfajta irodalomtudományt alapozzon meg, mint a strukturalista.

A nyelv társas szemlélete révén persze elsősorban az ún. hétköznapi nyelvhasználatot láthatjuk más-ként, mint korábban. Kiderülhet például, hogy a beszéd milyenségére való nagy fokú figyelem a hétköznapi beszélőket is jellemzi. Bourdieu leír egy béarni falusi öregasszonyt, aki néhány percen belül szót váltva négy beszélgetőpartnerével – egy béarni illetőségű városi nővel, egy faluról elkerült asszonnyal, egy városi tisztviselővel és egy faluról elszármazott munkással – három különböző nyelvváltozatot használt: a „vidéki franciát”, a béarni nyelvet és a „helyes” franciát.⁵⁹ A szociolingvisztikában e jelenséget kódváltásnak vagy kódváltogatásnak nevezik. Általában minden felnőtt beszélő több nyelvváltozatot (esetleg több nyelvet), azaz kódot beszél, más-más identitást tud velük hangsúlyozni, más-más fajta közösséghez tartozását tudja segítségükkel ki nyilvánítani, az egyes kódokhoz más-más célok és viselkedési minták rendelődhetnek. Eltérő helyzetekben egy-egy kód vagy kódkészlet értékesnek vagy értéktelennek is bizonyulhat, hatalommal ruházhatja fel a beszélőt vagy ellenkezőleg, alávettnek mutathatja. Egyesek szerint a nyelvi relativitás tézisének érvényességét a nyelvváltozatokra is ki lehet terjeszteni:⁶⁰ a különböző nyelvváltozatok különböző világokat építenek fel.⁶¹ S mivel általában minden felnőtt beszélő több kódot tud használni, beszélés közben – metaforikusan szólva – világok határait lépheti át. A Bourdieu példájában szereplő béarni öregasszony határátlépéseit például néhány partnere követhette, mások nem.

Vélhetjük úgy, mint Richard Ohmann, hogy az irodalmi művek beszédaktusok mimézisei: színlelt beszédaktusokból állnak össze,⁶² vagy úgy, mint Mihail Bahtyin, aki *A beszéd műfajai* című tanulmányában azt írta, hogy az irodalmi művek olyan összetett beszédműfajok, amelyek az egyszerű, a közvetlen beszédérintkezésből származó beszédműfajok sokaságát olvasztják magukba történetük során,⁶³ a társasnyelvészeti felfogás szerint az irodalmi beszélés mindenképpen folytonos a heterogén nyelvvel és nyelvhasználattal. Tegyük fel, hogy egy regényben az alábbi párbeszédet olvassuk:

„Hítt engem, édesapám? – kérdi a lányka.

Nem híttalak én, kislányom. De hát gyere bel!

Haragszik, édesapám?

Nem haragszom én, kislányom.”

E szövegrészletet (amely Jókai Mór *Rab Ráby* című regényéből való)⁶⁴ körülveszi – az irodalmin kívül – egy beszélt nyelvi univerzum is: társadalom, amelyben az apa és leánya közti beszédérintkezésnek különféle beszédmintái élnek, a magázás–tegezés használatának változatai eltérően osztják el a beszélők között a hatalmat, a bizalmat, a tiszteletet

vagy a társadalmi távolságot, s a „hívott/hítt” nyelvi változatoknak eltérő lehet a társas jelentése. Ha kicsiny cserét hajtunk végre a szövegen: „Hívott engem, édesapám? Nem híttalak én, kislányom”, azaz megváltoztatjuk a két szereplő egymáshoz való viszonyát és párbeszédük jelentését. A tegezés–magázás viszonyait azonban nem tudjuk megcserélni az idézetben, s nem azért, mert a párbeszédre vonatkozó regénykonvenciók nem engedik, hanem mert nem lenne világos, hogyan kellene elképzelnünk egy olyan társadalmat, amelyben a tegezés és a magázás ellenkező értelmű, mint az általunk ismertekben. A tegezés–magázás, akárcsak a „hívott/hítt” változatok ugyanis – ahogy Bahtyin mondaná – társadalmi értékeléseket hordoznak.

Ahhoz, hogy többé-kevésbé helyesen ítéljük meg e beszédelemeket, tudnunk kell, kiknek a számára milyen jelentése lehetett magázásnak–tegezésnek vagy a „hítt” változat használatának a regény készítése idején, azaz a nyelv társadalomtörténetéről kell hogy ismereteink legyenek. Peter Burke „a nyelv társadalomtörténete” kutatási irányt kezdeményező javaslatát négy, bevallottan a szociolingvisztikából származó alaptétel köré építette: „1. Különböző társadalmi csoportok különböző nyelvváltozatokat használnak. 2. Ugyanazon emberek különböző szituációkban különböző nyelvváltozatokat alkalmaznak. 3. A nyelv visszatükrözi a társadalmat (kultúrát), amelyben beszélnek. 4. A nyelv alakítja a társadalmat (kultúrát), amelyben beszélnek.”⁶⁵ Az első két ponthoz tartozó társasnyelvészeti érvekről már esett szó, most a két utóbbi pontra térek ki röviden. Burke sok-sok példája közül néhány az irodalomból származik. Lássuk azt, amelyik azt is megvilágíthatja számunkra, hogyan képzelel el „a nyelv társadalomtörténetét”. „Turgenyev *Füst* című regényét olvasva felfedezhetünk valamit a XIX. századi Oroszország társadalmi átalakulásából, ahogy Litvinov anyja – a vidéki nemesség tagja – magázni kezdi a szolgálkat a hagyományos tegezés helyett, mert ezt hiszi haladónak és nyugatiasnak, mint ahogy váratlanul bepillanthatunk a nemek közötti kapcsolatokba, ha azt olvassuk, hogy Szonja, Tolsztoj felesége félt letegezni a férjét a nászéjszakájukon.”⁶⁶

Az iránt persze akkor is lehetnek kétségeink, hogy egy regény nyelve milyen módon tükrözi vissza a társadalmat (a kultúrát), amelyben készítették, ha nem vagyunk az irodalom autonomista hívei. Franco Moretti a XIX. századi európai regényírást áttekintő munkájában néhány éve átértékelte Bahtyinnak a regény soknyelvűségéről szóló nézeteit: „Általában a regény nem ösztönzi a társadalmi többhangúságot (amint Bahtyin szeretné), inkább csökkenti (amint bizonyítani próbáltam *The Way of the World* és a *Modern Epic* című munkáimban). Az orosz eszmeregény tagadhatatlan többszólamúsága kivétele, nem pedig a szabálya a regény fejlődésének...”⁶⁷ Moretti a regényt a nemzethez/nemzetállamhoz tartozó szimbolikus formaként mutatja be,

amely egységesíteni igyekezett a társadalom soknyelvűségét. Bár nem közvetlenül a regénynyelvről, hanem a társadalom regénybeli megkonstruálásáról, némiképp hasonló következtetésekre jutott Jókai-könyvében Fábri Anna, aki szerint Jókai kortárs témájú regényei valóságlegigázó jellegűek: arra törekedtek, hogy „felülírják” a tényleges társadalmi kapcsolatokat és gyakorlatokat.⁶⁸ Moretti és Fábri érvelése szerint a regények cselekszenek saját társadalmukban, s nem egyszerűen visszatükrözik.

Ugyanakkor ahhoz, hogy a *Rab Ráby* vagy a *Füst* tegezésének–magázásának (s persze megszólításainak, párbeszédbeli szóátvételeinek, az elbeszélői vagy szereplői szólások eltérő kódjainak, kódváltásainak stb.) társas jelentését helyesen ítéljük meg, egyrészt hasonló társas helyzetek ugyanazon kultúrából származó nyelvi anyagára van szükségünk – utópista megfogalmazásban: azt kellene tudni, mit lehetett mondani/tenni az illető nyelven/használati szituációban (elsősorban az irodalom intézményes keretében, ám nemcsak ott) –, másrészt figyelembe kell vennünk azon „benszülött” kategóriákat, osztályozási módokat, amelyekkel az illető kultúra tagjai megnevezték és értelmezték társadalmuk és nyelvük releváns szituációit és elemeit.⁶⁹ A társas jelentést csak azon csoport fogalmi keretében vagy önleírásain keresztül lehet biztonságosan megközelíteni, amelyhez tartozik. Az irodalmi szövegek történeti vizsgálata eszerint ugyanazon kultúra/társadalom nem irodalmi szövegeinek történeti vizsgálatát is igényli: „a nyelv társadalomtörténetébe” – vagy ahogyan inkább nevezni kellene:⁷⁰ a beszélés társadalomtörténetébe – való visszahelyezésüket. □

59 ■ Bourdieu: *i. m.* 19–20. old.

60 ■ Lásd Bezeckzy: 1996. 437. old.

61 ■ Némiképp hasonló következtetésre jutott más kiindulópontból Alasdair MacIntyre: a nyelvi relativizmus tétele igaz lehet premodern nyelvekre, amelyek beszélése egyben a világ egy adott rendjének elfogadását is jelentette, ám a modern nyelvek „nagyon is sok heterogén és inkompatibilis racionális igazolási rendszert” kínálnak a beszélők számára. Lásd: Relativizmus, hatalom és filozófia. Ford.: Fellner Pál. *Világosság*, 1992. 12. szám, 914–929. old.

62 ■ Kálmán: *i. m.* 51. skk.

63 ■ Mihail Bahtyin: A beszéd műfajai. Ford.: Könczöl Csaba. In: uő.: *A beszéd és a valóság*. i. k. 361–362. old.

64 ■ Azért választottam e részletet, mert már használták társasnyelvészeti közegben: a Wardhaugh-könyv kiváló magyar példaanyagában: Wardhaugh: *i. m.* 239. old. A magyar példaanyag összeállítója Kontra Miklós és Pléh Csaba volt.

65 ■ Peter Burke: Introduction. In: Peter Burke, Roy Porter (eds.): *The Social History of Language*. Cambridge University Press, Cambridge, 1987. 3–4. old.

66 ■ Uo. 12. old.

67 ■ Franco Moretti: *Atlas of the European Novel, 1800–1900*. Verso, London, 1998. 45. old.

68 ■ Fábri Anna: *Jókai-Magyarország*. Skiz, Bp., 1991. 27. old. A szerzőnő módszertani szempontból is érdekes munkájának sajnos értetlen vagy érdektelen szakmai fogadtatása volt.

69 ■ Hymes: 1975. 112. old.

70 ■ Hiszen Burke javaslata leginkább a Dell Hymes-féle „beszélés néprajza” és „a kommunikáció néprajza” hatását mutatja. Lásd például: Dell Hymes: A nyelv és a társadalmi élet kölcsönhatásának vizsgálata. In: Pléh, Siklaci, Terestyéni: *i. m.* 458–495. old.

Századvég

ÚJ FOLYAM 25. SZÁM 2002. 3. SZÁM

Tartalomjegyzék

Franciaablak

Thomas Bénatouil:

Kritikai és pragmatikus szociológia

Néhány olvasási alapelvek

Vidék

Csurgó Bernadett:

Gazdaasszonyok és farmerfeleségek

Családi gazdálkodás Mezőtúron

Leveleki Magdolna:

Az iparosodottság és a kisvállalkozói sűrűség

néhány összefüggése

Értékrend

S. Molnár Edit – Kapitány Balázs:

Gyermekcentrikus érzelmek

és egyéni célok, vágyak viszonya

Észjárások

G. Fodor Gábor:

A „politikai gondolkodás vizsgálata”

mint autonóm „módusz”